
A Comparison of the Position of Women in Worship Places of the Abrahamic Religions in the Safavid Period of Isfahan

Shiva Bazmi¹, Hossein Soltanzadeh^{*2}, Maryam Ghasemi Sichani³

¹ PhD Researcher, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

² Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

³ Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Isfahan Branch, Isfahan, Iran.

(Received 26 Oct 2021, Accepted 23 Jan 2022)

Several factors affect the social and cultural identity of men and women and the relationship between gender and architecture, including religious, cultural and social beliefs, as well as norms, social values and gender freedom in the contexts of family and society. The present study tries to investigate the role of cultural and religious beliefs in the construction of gender and space to find the effect of gender-related religious and cultural issues on the characteristics of the architecture of religious places of different religions in the Safavid Period. It also makes an attempt to discover forms and spatial elements of the studied spaces that characterize gender differences corresponding to the component of religious beliefs. Therefore, the general hypothesis of the research is that different religious beliefs in different religions change the relationship between gender and space in different types of worship places in Isfahan and this issue can be seen in the form-plan structure of these religious places. To test this hypothesis, after reviewing the research literature, first the religious places of different religions in different historical periods were examined and then to explain and analyze the functional relationships, Safavid travelogues were perused. To investigate the problem, using a historical-interpretive and a descriptive-analytical method, a number of religious spaces of different religions, which mainly belonged to the Safavid historical period in Isfahan, were selected and their physical and spatial elements were analyzed. The samples were examined and those with analyzable documents, maps and feminine spaces were considered. The final samples were selected from the items with the characteristics of gendered spaces which mostly differed from the other ones. Accordingly, using the method of comparative research, the relationship between gender and space was evaluated and compared by

examining the gender domain and the separation of physical privacy in the worship places of three religions. After collecting the required maps, the spatial relations analysis began. At this stage, first the plans were analyzed in general and then the physical and spatial elements of these religious places, including the entrances, the places of worship and the places where women sit were compared to each other. It was shown that in Jewish synagogues of Isfahan, the gendered spaces were more expanded, the spaces were segregated according to gender differences, and single-gender spaces were more common. In addition, it was found that gender boundaries in mosques were less than in synagogues. Religious beliefs have further reduced the physical and gender boundaries of churches. The results show that cultural and religious beliefs affected the relationship between gender and space and the differences in gendered structures in different religions caused significant changes in the formation of the framework of worship places. Moreover, religious freedom in Christianity caused the freer use of the religious spaces as an example of architecture following religious beliefs. In addition, in synagogues with more religious restrictions, the function of spaces was more limited and segregated. Mosques also had special restrictions according to the limits of Islamic rules and principles. Accordingly, the formal and spatial elements in the studied religious places indicated gender differences in accordance with religious beliefs. Therefore, the present study confirms the role of religion in creating gendered spaces and its relationship with the organization of architectural elements of religious places in different religions.

Keywords: Gender and Architecture, Women's position, Worship Places of the Abrahamic religions, Religious Places of Isfahan.

*Corresponding author E-mail: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

بررسی تطبیقی چگونگی استقرار جایگاه بانوان در فضاهای عبادی ادیان ابراهیمی در دوره‌ی صفوی اصفهان**

شیوا بزمی^۱، حسین سلطانزاده^{۲*}، مریم قاسمی سیچانی^۳

۱. پژوهشگر دکتری معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

۲. استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

۳. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان، اصفهان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۸/۰۴، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳)

چکیده

عوامل متعدد از قبیل باورهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی، هنجارها، ارزش‌های اجتماعی و آزادی‌های جنسیتی در بستر خانواده و جامعه بر هویت اجتماعی و فرهنگی زن و مرد و به دنبال آن رابطه بین جنسیت و معماری اثرگذار است. تحقیق حاضر با هدف بررسی میزان اهمیت مؤلفه‌ی باورهای فرهنگی، اعتقادی و مذهبی بر ساختار رابطه جنسیت و فضا، به دنبال پاسخ به این پرسش است که ویژگی‌های فضای معماری در اماکن مذهبی ادیان مختلف در دوره‌ی صفوی چگونه از هویت جنسیتی، اعتقادات دینی و فرهنگی مربوط به زنان و مردان تأثیر پذیرفته است؟ به همین منظور، با گزینش سه نمونه موردی از مسجد، کلیسا و کنیسه در بافت تاریخی شهر اصفهان، تأثیر نقش مؤلفه‌ی مذهب بر رابطه‌ی جنسیت و معماری و تأثیر آن بر ساختار شکلی این فضاها بررسی می‌شود. در این تحقیق ابتدا با استفاده از روش تحقیق تفسیری تاریخی و سپس توصیفی تحلیلی به شناخت موضوع حضور در عبادت‌گاه‌های ادیان مختلف پرداخته، پس از آن با تحلیل عناصر فضایی آن‌ها، روابط عملکردی در هر یک بررسی شده و به کمک روش تحقیق تطبیقی، عناصر کالبدی و فضایی شامل ورودی، محل عبادت و جایگاه نشستن بانوان در هر یک از اماکن مذهبی (مسجد، کلیسا و کنیسه) با یکدیگر مقایسه شده و نشان داده شد که در کنیسه‌های یهودیان اصفهان گسترش قلمروهای جنسیتی، تفکیک‌پذیری فضاها و وجود فضای تک جنسیتی، بسیار پررنگ‌تر بوده و مرزهای جنسیتی در مساجد کم‌رنگ‌تر از کنیسه‌ها می‌باشد. اعتقادات دینی، حریم‌های فیزیکی و جنسیتی در کلیساها را بیش‌تر کاهش داده است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که باورهای فرهنگی و مذهبی بر رابطه جنسیت و فضا تأثیرگذار بوده و تفاوت ساختارهای جنسیتی در مذاهب گوناگون، تغییرات نمایانی در شکل‌گیری کالبد عبادت‌گاه‌ها ایجاد می‌کند.

واژگان کلیدی

جنسیت و معماری، جایگاه بانوان، معابد ادیان ابراهیمی، بناهای مذهبی اصفهان.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری معماری شیوا بزمی با عنوان "تبیین چگونگی تحوّل رابطه جنسیت و محرمیت در شکل‌گیری فضاهای معماری (بررسی موردی فضاهای معماری در اصفهان از دوره صفویه تا ۱۳۵۷)" است که به راهنمایی دکتر حسین سلطانزاده و مشاوره دکتر مریم قاسمی سیچانی در گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی در حال انجام است.

** نویسنده مسئول مکاتبات: Email: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را با دیگران به اشتراک بگذارد منوط بر اینکه حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

بانوان در مساجد (Dişli 2015; Hamzehnejad and Aghaei 2017; Dişli 2015; Thomas 1972) و کنیسه (Safrai 2021; Elvin 2002) پرداخته‌اند. تحقیقی به نقش جنسیت در شکل‌گیری مساجد و راه‌حل‌های گوناگون تفکیک فضای زنانه و روش جداسازی آن در سرزمین‌های اسلامی پرداخته است (Eftekhari and Soltanzadeh 2020). در خصوص حضور بانوان در اماکن مذهبی در سفرنامه‌ها اطلاعات مختلفی یافت می‌شود (Bishop 1996; Careri 2004; Chardin 1993; Katof 2536; Delavele 1991; Figueira 1984). در بحث معماری کنیسه‌ها در پژوهش‌هایی اشاراتی به اجزاء، تعداد و نحوه شکل‌گیری کنیسه‌های اصفهان شده است (Dehghan 2010; Honarfar 1965). پژوهشی به اندیشه یهودیان در ساخت کنیسه‌های جویباره اصفهان پرداخته و نشان می‌دهد که کنیسه‌ها در اندیشه یهودیت نقش مکانی برای تجمع در محله، انجام فرایض، گردهمایی و مراسم مذهبی ایفا می‌کنند (Sangtarash 2019). دسته‌ای از تحقیقات به توصیف معماری کلیساهای شهر اصفهان، بررسی چگونگی نحوه شکل‌گیری و تأثیرپذیری آن‌ها پرداخته است (Hospian 2014; Arakelian 2014; Sedighpour 2017). تحقیقاتی نیز به بررسی و مقایسه ساختار معماری اماکن مذهبی ادیان مختلف پرداخته‌اند. چگونگی شکل‌گیری شبستان مساجد و تفاوت آن با کلیسا و کنیسه در مطالعه‌ای مقایسه‌ای، یا پژوهشی در رابطه با موازین فقه اسلامی بر معماری یهودیان اصفهان صورت گرفته که به تفاوت‌های موجود در بافت جلفا و جویباره و مسائل مذهبی، سیاسی دو مذهب در دوره صفوی می‌پردازد (Karimian and Nikzad 2012; Ahari 2005; Pahlevanzadeh 2012). لازم به ذکر است، با وجود پژوهش‌های متعدد، کمتر پژوهشی به بررسی تطبیقی چگونگی استقرار جایگاه بانوان در معماری انواع اماکن مذهبی در ادیان مختلف پرداخته است.

۲. روش پژوهش

در این پژوهش که در پارادایم کیفی قرار دارد، در ابتدا به

همواره تأثیر ادیان مختلف بر فرهنگ، زندگی انسان‌ها و به‌خصوص در معماری هر سرزمین حائز اهمیت بوده است. علاوه بر اثرات اقلیمی، فرهنگی و اقتصادی، تغییرات حاصل شده در معماری مناطق مختلف، نتیجه تأثیرپذیری از ادیان در سرزمین‌های گوناگون است. هویت‌پذیری و تغییرات شکلی در مساجد، کلیساهای و کنیسه‌ها متأثر از این گونه‌اند. اصفهان شهر کهنی است که به تدریج در طول تاریخ توسعه پیدا کرده و نیایشگاه‌های ادیان مختلف از قدیم‌الایام در آن بوده است. از این‌رو در این تحقیق فرضیه عمومی آن است که باورهای متفاوت مذهبی ادیان مختلف، رابطه جنسیت و فضا در انواع عبادت‌گاه در شهر اصفهان را متفاوت نموده و این موضوع در ساختار شکلی-پلانی این اماکن مذهبی قابل مشاهده است. برای سنجش این فرضیه، پس از بررسی ادبیات تحقیق و به منظور تدقیق مسئله، تعدادی از فضاهای مذهبی ادیان مختلف از جمله اسلام، مسیحیت و یهود که عمدتاً متعلق به دوره تاریخی صفوی در شهر اصفهان است، انتخاب و عناصر کالبدی و فضایی آن‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سپس رابطه جنسیت و فضا از طریق بررسی قلمروی جنسیتی و تفکیک حریم فیزیکی (فضای تک جنسیتی) در عبادت‌گاه‌های سه دین، مورد ارزیابی و مقایسه قرار می‌گیرد. بنابراین پرسش‌های این مقاله عبارتند از: ۱) آیا شکل‌گیری عبادت‌گاه‌های ادیان مختلف با جنسیت و باورهای مذهبی در اصفهان مرتبط است؟ ۲) ویژگی‌های فضایی و نحوه استفاده از اماکن مذهبی ادیان مختلف در دوره صفوی چگونه از هویت جنسیتی و اعتقادات دینی، فرهنگی مربوط به زنان و مردان تأثیر پذیرفته است؟ ۳) کدام عناصر شکلی و فضایی در فضاهای مورد بررسی، مشخص‌کننده تفاوت‌های جنسیتی منطبق بر مؤلفه‌ی باورهای مذهبی است.

۱. پیشینه پژوهش

در زمینه جنسیت و معماری مذهبی، پژوهش‌هایی صورت گرفته است که می‌تواند به مثابه پیش‌درآمدی در زمینه مورد بحث باشند. این تحقیقات به طور جداگانه به استقرار جایگاه

شود. بر این اساس به کمک روش تحقیق تطبیقی، رابطه جنسیت و فضا از طریق بررسی قلمروهای جنسیتی و تفکیک حریم فیزیکی (فضای تک‌جنسیتی) در عبادت‌گاه‌های سه دین، مورد ارزیابی و مقایسه قرار می‌گیرد. با مقایسه نتایج حاصل از مراحل فوق، ارتباط فضایی عملکردی مربوط به بانوان در پلان‌های عبادتگاه‌های مختلف با یکدیگر مقایسه شده و ارتباط بین نظام عملکردی بکار رفته در هر کدام نیز به اثبات می‌رسد. تحلیل‌های صورت گرفته در مرحله قبل مورد بررسی، بحث و کنکاش قرار خواهد گرفت. در ادامه یک جمع‌بندی کامل از تحلیل‌ها انجام خواهد شد.

۳. مبانی نظری

جنسیت و مذهب در سازمان‌دهی فضای مذهبی

جنسیت مقوله‌ای اجتماعی است که همواره تحت تأثیر جامعه بوده و در طول زمان تغییر می‌کند (Khorrami rouz, Falamaki and Norouziborazjani 2020). به طور کلی فضا و جنسیت تأثیرات متقابل بر یکدیگر دارند. همان‌گونه که لوفور بیان داشته فضا توسط جامعه تولید می‌شود و از این رو باید در یک رابطه دیالکتیکی با کنشگران اجتماعی در نظر گرفته شود. در هر جامعه عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، سه شاخص اصلی در شکل‌دهی به مفهوم جنسیت‌اند (Varmaghani, Soltanzadeh and Dehbashi 2015). شیوه‌های زندگی، آداب و رسوم ملاقات با یکدیگر و مذهب از مهم‌ترین رفتارهای فرهنگی است که اثری ژرف بر معماری می‌گذارد (Varmaghani, Soltanzadeh and Tahaei 2018). مطالعات بر روی رابطه بین دین و جنسیت نشان می‌دهند که به طور کلی، افرادی که به یک فرقه مذهبی تعلق دارند، نگرش‌های سنتی‌تری از خود نشان می‌دهند (Voicu 2009). با این حال، در مذاهب مختلف، برخی از ادیان از نگرش‌های سنتی‌تری نسبت به سایرین حمایت می‌کنند که عبارتند از: کاتولیک، ارتدوکس شرقی و اسلام. همان‌طور که خوجا و فلیشمن (Khouidja and Fleischmann 2014) بیان می‌کنند « ترکیب جنسیتی همگن نخبگان مذهبی و سلسله مراتب جنسیتی که غالباً در

کمک روش تحقیق تفسیری-تاریخی و به دنبال آن از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده و داده‌ها به صورت اسنادی و در مراحل بعدی، میدانی گردآوری شده است. روش گردآوری داده‌ها مطالعات کتابخانه‌ای، فیش‌برداری و برداشتن میدانی از طریق مشاهده است. جامعه آماری تحقیق بناهای مذهبی شهر اصفهان است. فرضیه تحقیق متکی بر این است که شکل‌گیری رابطه جنسیت و فضا از مؤلفه‌ی مذهب تأثیر پذیرفته است. برای سنجش این فرضیه، پس از بررسی ادبیات تحقیق، به شناختی از اماکن مذهبی ادیان مختلف در دوره‌های تاریخی دست یافته و سپس به منظور تبیین و تحلیل روابط و عملکرد بانوان در فضاهای مذهبی ادیان مختلف ابراهیمی در دوره‌ی تاریخی مورد نظر به بررسی سفرنامه‌های صفوی پرداخته می‌شود. جهت تدقیق مسئله با استفاده از روش تحقیق تفسیری-تاریخی و سپس توصیفی-تحلیلی، تعدادی از فضاهای مذهبی ادیان مختلف که عمدتاً متعلق به دوره تاریخی صفوی در شهر اصفهان است، انتخاب و عناصر کالبدی و فضایی آن‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد. نمونه‌ها مورد بررسی قرار گرفته و آن دسته که دارای اسناد و نقشه‌ها بوده، قابلیت مشاهده داشته و از طرف دیگر امکان تحلیل مکان‌های زنانه را داشتند مورد توجه قرار گرفته است. گزینش نهایی نمونه‌ها بر اساس انتخاب مواردی دارای ویژگی فضاهای جنسیتی و بیش‌ترین تفاوت بین تمامی گزینه‌هاست. بنابراین نظر به وجود مساجد، کلیساها و کنیسه‌های متعدد تاریخی در شهر اصفهان می‌توان با بازخوانی شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در ساختار کالبدی اجزاء عبادت‌گاه‌های مذکور، به ویژه در ورودی، محل عبادت و جایگاه نشستن، ویژگی‌های خاص و عام فضایی کالبدی آنها را آشکار ساخت. بر این اساس مسجد حکیم، کلیسای وانک و کنیسه‌ی ملایعقوب اصفهان به عنوان نمونه مورد مطالعه در تحقیق حاضر انتخاب شدند؛ تا ضمن تحلیل و قیاس ویژگی‌های کالبدی، سه نمونه مذکور از دیدگاه روابط عملکردی بانوان؛ نحوه‌ی دسترسی از طریق ورودی‌ها، استقرار در جایگاه نشستن و چگونگی حضور در محل عبادت سنجیده و امکان آزمون فرضیه طرح شده نیز حاصل

هنجارهای همه ادیان اصلی جهانی گنجانده شده است، نشان می‌دهند که دینداری باعث تقویت جهان‌بینی و بهبود نگرش‌های سنتی در رابطه با نقش جنسیت و تقسیم‌بندی جنسیتی مشاغل خانگی و غیر خانگی (مشاغلی که حقوق دارند) می‌شوند». هویت فرهنگی مسلمانان در کشورهای مختلف در کنار اقلیم و عوامل محیطی هر منطقه منجر به شکل‌گیری فرم معماری فضاهای آیینی شده است (Avcioglu 2007:110). اصل اسلامی حفظ حریم خصوصی، در ارتباط با اصلی است که جداسازی حریم خصوصی فرد از دیدگان عموم را واجب می‌داند. ضمن اینکه این اصل، بخشی از نظام اسلامی حریم مذکر و مؤنث می‌باشد (Mortada 2005). مساجد علاوه بر این که برای عبادت‌های مذهبی مورد استفاده قرار می‌گیرند، مراکز اجتماعی هستند که می‌توان از آنها برای برگزاری مراسم اجتماعی، ارائه خدمات رفاهی و انجام فعالیت‌های خیرخواهانه و سیاسی بهره برد. بنابراین، دسترسی به امکانات مساجد و استفاده از آن برای مشارکت و ایجاد حس تعلق به جامعه حیاتی است. اگرچه فقط مردان برای شرکت در نماز جمعه در مساجد وظیفه شرعی دارند، زنان مسلمان در اروپای غربی، به عنوان مثال در نروژ، به طور فزاینده‌ای در مساجد شرکت می‌کنند (Nyhagen Predelli 2008). از این رو، مشارکت زنان مشروط به در دسترس بودن فضای فیزیکی است که از لحاظ جنسیتی جداسازی شده باشد، و اتاقی مجزا برای زنان داشته باشد که با یک ورودی جدا، از نمازخانه اصلی متمایز می‌شود. مساجدی که به روی زنان باز هستند، معمولاً فضاهای فیزیکی برای آنها فراهم می‌کنند که در مقایسه با فضاهای مخصوص مردان کوچک‌تر و کم‌کیفیت‌تر هستند. بنابراین به طور کلی فضاها و نیازهای مردانه در الویت قرار می‌گیرند (Shannahan 2014,15). بسیاری از مساجد نیز با عرضه نکردن فضای تعیین‌شده برای زنان مانع از مشارکت آنها می‌شوند (roald 2001). خطبه‌ها (و سخنرانی‌های سخنرانان مرد) به اتاق زنان منتقل می‌شود، در حالی که دعاها یا سخنرانی‌های سخنرانان زن فقط توسط زنان شنیده می‌شود. بنابراین صدای مردان به صراحت در

مساجد پخش می‌شود که این خود بازتاب شنیده شدن صدای مردان در مسیحیت کاتولیک رومی و یهودیت ارتدکس است (Manning 1999). سافرای (Safrai 2002) نیز در مورد حضور بانوان در کنیسه‌ها عنوان می‌کند که عبادت عمومی تنها در صورتی می‌تواند در کنیسه انجام شود که حداقل ده مرد بالغ یهودی در آن حضور داشته باشند. زنان شامل این حد نصاب نمی‌شوند. علاوه بر این، زنان در کنیسه از مردان جدا می‌شوند: زنان در نشیمن‌ها، که یک ایوان یا بخشی است که با یک جداکننده از قسمت مردانه جدا شده و در کنار یا پشت عبادت‌گاه مردان قرار دارد، عبادت می‌کنند. این در حالی است که در زمان حضرت عیسی همه چیز به طور قابل توجهی متفاوت بود. در زمان حضرت عیسی در کنیسه جدایی جنسیتی وجود نداشت و زنان به عنوان بخشی از ده نفر مورد نیاز برای انجام یک مراسم مذهبی به حساب می‌آمدند. این به زنان اجازه می‌داد تا در زندگی مذهبی جامعه بسیار فعال‌تر از امروز باشند. آموزه‌های پولس مبنی بر این هستند که در مجالس مذهبی عمومی مسیحیان در ابتدا، زنان با مردان در یک سالن و شاید حتی در کنار شوهر یا پدرانشان می‌نشستند: "هیچ چیز ناخوشایندی در مورد زنی که در گروهی کاملاً متشکل از زنان سؤال می‌پرسد وجود ندارد". اگر در کنیسه‌های قرن اول زن و مرد جدا می‌شدند، احتمالاً کلیساهای اولیه این رسم را ادامه می‌دادند. با این حال، در عهد جدید هیچ نشانه‌ای از وجود چنین رسوماتی در کلیساهای اولیه وجود ندارد. بنابراین می‌توان گفت مؤلفه‌های غیرکالبدی از تاثیرگذارترین عوامل در ساختار عناصر معماری و فضاهای شهری‌اند؛ زیرا که شهرها بازتاب‌دهنده عقاید، فرهنگ و معیشت ساکنان خویش هستند. در میان این عوامل تاثیر جهان‌بینی و ارزش‌های اعتقادی یا به عبارتی دین در شکل بخشیدن به عناصر و ساختار شهرها حائز اهمیت بسیار است (Parhoon 2013). در دوران اسلامی ایرانیان همواره در پیشبرد فرهنگ اسلامی سهمیم بودند (Soltanzadeh 2015). ساختار فضایی شهرها در شهرهای ایران نیز، گاهاً به صورت ارگانیک و بر اساس مقتضیات زمانه از جمله نیازهای اجتماعی و ایدئولوژی

از صحن مسجد که زنان پیشه‌وران و بنکداران آن را اشغال می‌کردند برای نشستن راحت‌تر بود». در پایان مجلس زنان هر کدام به قدر همت و تقوایشان هدایا و نذوراتی شامل پول، پارچه، حلوا و... می‌دهند (Careri 2004,125). یکی از کارهایی که زنان اصفهان برای رفع مشکل ناباروری، بر اساس سنت‌های رایج و خرافی انجام می‌دادند، مربوط به مسجدی بود. شاردن می‌نویسد: «مسجد محله (سید احمدیان) بنای مشهور هفتصد ساله‌ای است که زنان سترون یا تازه شوهر کرده، عقیده‌ی عظیمی به آن دارند، به نحوی که پدران و مادران وی را با اسبی، از خانه به مسجد می‌آورند و در دست زن سترون، یک جاروی نوین و یک ظرف گلین انباشته از گردوست. وی را به بالای مناره هدایت می‌کنند. هنگام صعود روی هر پله‌ای، یک گردو می‌شکند، مغز آن را در ظرف گذاشته و پوستش را روی پله‌ها فرو می‌ریزد و در پایین آمدن، پلکان را جارو می‌کند. ظرف و جارو را به محراب مسجد می‌برد و مغزهای گردو را با کشمش در چادرش می‌نهد و راه خانه را پیش می‌گیرد». زنان ارمنی نیز در مراسم دینی خود حضوری پررنگ داشتند. معمولاً بیشتر از زن‌های ایرانی در ملاعام دیده نمی‌شوند و هنگام خروج از خانه صورت خود را با روسری می‌پوشانند (Figueira 1984, 231-232). در جشن تقدیس آب گروهی از دختران یا زنان شوهردار با صورتی باز در کوی و برزن دیده می‌شوند. بیشتر زنان جامه خشن به تن می‌کنند و شال خود را طوری می‌بندند که تنها دهان آنها را می‌پوشاند (Figueira 1984, 318). کارری (Careri 2004,127) درباره‌ی نحوه‌ی برگزاری یک عروسی ارمنی می‌نویسد: «داماد و جمعی از جوانان سواره به استقبال عروس رفته و راه کلیسا را در پیش گرفتند. دم در کلیسا همه فرود آمدند و عروس و داماد به اتفاق فانوس‌کشان و لاله بدستان به سوی محراب رفتند. اسقف اعظم بعد از دعاهایی از کتاب مقدس صیغه‌ی عقد را جاری و در این هنگام صدای بوق و دهل فضای کلیسا را پر ساخت». جدول ۱ به بررسی امور اجتماعی و مذهبی در ادیان مورد نظر پرداخته است.

مذهبی شکل گرفته است (Asadi and Soltanzadeh 2019). بر همین اساس در این جا لازم است به شناخت ماهیت و تصویر ذهنی مخاطبان فضا بخصوص بانوان و جایگاه آنان در اماکن مذهبی شهر اصفهان در دوره صفوی پرداخته شود.

۴. داده‌های موجود و یافته‌ها

۴-۱. جایگاه بانوان در اماکن مذهبی دوره صفوی

در دوره صفوی تفریح و تفرج بانوان، تنها به عملکردهایی با باورهای آیینی و امور ضروری زندگی از قبیل عبادت، حمام رفتن یا خرید روزانه محدود می‌شود. زنان درباری به دلیل محدودیت شدید نمی‌توانستند به راحتی در معابر رفت و آمد کنند مگر در روزهای مشخص و طبق قوانین معین. در اصفهان در روزهای چهارشنبه بانوان حرمسرا در چهارباغ و سی‌وسه پل با نقاب گردش می‌کردند (Ravandi, 2015, 716). بنابراین کمبود عرصه‌های جمعی و تفکیک فضاهای جنسیتی منتج از ماهیت اجتماعی و اعتقادی شهر سستی بوده است. «زنان هر روز به مسجد می‌روند و پای سخنان و عاظ می‌نشینند و به روضه‌خوانی توجه می‌کنند. با صدای بلند گریه و زاری می‌کنند و به سینه خود می‌کوبند و با نهایت حزن و اندوه بند آخر مرثیه را با مردان تکرار می‌کنند» (Della Valle 1991, 101). فیگوتروآ (Figueira 1984, 308) با حضور در مجالس روضه و عزاداری به حضور زنان با طبقات اجتماعی مختلف در مراسم عزاداری اشاره دارد، وی با توجه به طرز پوشش و محل جلوسشان در مجلس، آنان را به سه گروه زنان پیشه‌وران و بنکداران، بازرگانان و طبقات متوسط و نیز وزرا و درباریان تقسیم می‌کند. «قسمتی از طارمی‌های مسجد به روسپیان متعین اختصاص داشت. آن‌ها معمولاً با تشریفات خاصی جلوتر از دیگران به مجلس رفته و با اینکه زنان عادی معمولاً با چادر و روبنده صورت خود را می‌پوشاندند، با صورت باز در این مجالس شرکت می‌کردند. زنان بزرگان و وزرا نیز هر چند کمتر اما در مراسم حاضر می‌شدند. در اطراف مسجد (شاه) رواق‌های بسیار باریکی بود که به شخصیت‌های برجسته اختصاص داشت. این رواق‌ها

جدول ۱: بررسی امور مذهبی-اجتماعی در ادیان مختلف

Table1: Study of religious-social affairs in different religions

مذهب در اسلام	مذهب در مسیحیت	مذهب در یهود	نوع پوشش
چادر: لباسی گشاد از پارچه سفید - چنان در این جامه فرو می‌روند که چشم به زحمت دیده می‌شود (Figueira 1984,157-158).	تاگالا یا تن‌پوشی بلند: تا زیر سینه به مانند پیش‌بند با تزیینات- سکوت زن را امری عبادی می‌دانستند در لباسشان از نوعی دهان‌بند استفاده می‌کردند Bishop1996, 119- (121)	روسری: دستار را مانند عرب‌ها در صورت خود می‌بندند- بر عکس مسلمانان با سر و روی باز به کوچه و خیابان می‌روند (Della Valle 1991, 62) - ساده و بی تکلف می‌پوشند (Careri 2004,98)- مردان و زنان: پیراهن آلبالوئی شبیه لباس بلند کشیشان روسی- زنان روسری زرد رنگی به سر می‌بندند و صورت خود را نمی‌پوشانند (Katof 2536,86).	
باب‌النساء: مخصوص بانوان. شب هنگام که نماز تمام می‌شود، مردها بعد از زن‌ها خارج شوند (Hamzehzhad and Aghaei 2017). بهترین مسجد زنان، خانه، نهی حضور زنان: در زمان عذر شرعی- موارد بیم‌پدید آمدن گناه: حضور زنان مجرد و رفت‌وآمد زیاد آنان (Prochazka 1994,87).	دعوت زنان به سکوت و پرسش از همسران- رعایت حجاب- منع آموزش زن به مرد- منع تسلط زن به مرد-	هویت زن در نهاد خانواده: مادر، خواهر و همسر- محرومیت از بهره-گیری از اغذیه‌های آیینی- وجود تابوت مقدس: منع ورود زنان. فرمان بیرون از خانه بر زن واجب نیست. پوشش نماز: آقایان کلاه بر سر - در کنیسه با کلاه، شال یا روسری - بر بازوی چپ و سر بند تفلین (tefilin) ببندند- که بستن آن برای زنان واجب نیست (cohen 2003).	قوانین مذهبی
تقدم مردان بر زنان و پیوستگی صفوف بین نمازگزاران- زنان می‌توانند پشت سر مردان، بدون فاصله، حائل و پرده نمازگزارند.	عدم تعمید توسط زن- منع کشیش شدن زن- عرصه‌های خاص زنان و عدم دسترسی به فضاهای خاص مردان	حضور حداقل ده مرد در مراسم عبادی - وظایف شرعی مرد: خواندن تورات و دعا در اجتماعات و مراسم مذهبی عمومی- حق حضور زنان در معبد مقدس تا تا حیاط- تناقض در نماز زن: نماز بر زنان واجب است- خواندن شمع یسرائل بر زن‌ها واجب نیست؛ انفرادی	نحوه انجام فرائض دینی

۴-۲. مقایسه جایگاه بانوان در اماکن مذهبی مورد

بررسی

باورهای اجتماعی، مذاهب و فرهنگ‌های گوناگون از عوامل تأثیرگذار بر پیکره شهرها هستند. همچنین چگونگی هم‌زیستی گروه‌های مختلف جامعه همچون اقلیت‌های مذهبی در بافت شهر انعکاس می‌یابد. عوامل فرهنگی چون باورهای آیینی و نحوه پوشش رابطه جنسیت و فضا را متغیر

ساخته است. همچنین عوامل اجتماعی شامل ساختار قدرت، طبقه و هنجارهای اجتماعی، حضور زنان در برخی عرصه‌های جمعی را منع و قوانین مردسالارانه، بسیاری از مجالس رسمی را مختص مردان معرفی کرده است (Varmaghani and Soltanzadeh 2015). در جدول ۲ ویژگی‌های معماری اماکن مذهبی و نحوه حضور زنان در آن‌ها مقایسه گردید.

جدول ۲: مقایسه ویژگی‌های معماری و سازمان‌دهی فضایی در اماکن مذهبی اصفهان

Table 2: Comparison of architectural features and spatial organization in religious places of Isfahan

نمودار سازمان‌دهی فضایی - سازمان‌دهی فضایی ویژه بانوان	ویژگی معماری	
	قرارگیری تمامی عابدان بر سطح زمین و پرهیز از اعمال طبقه‌بندی بر حسب موقعیت و جایگاه - مجزا نمودن مراسم عبادی آقایان و بانوان - تعبیه ورودی در مسیری پر پیچ و خم و معمولاً به صورت غیرنورانی، ورود به فضای نورانی حیاط و در نهایت ورود به جایگاه برگزاری نماز از ضلع مقابل فضای محراب، جهت خروج عابدان از دنیای مادی.	مسجد
	قرارگیری تمام عابدان در جایگاه عوام - اختلاط مراسم عبادی آقایان و بانوان - ورودی کلیساها، غالباً در ضلع مقابل فضای محراب یعنی ضلع غربی	کلیسا
	جایگاه پیش‌نماز در مرکز و تمامی عابدان بر نشیمنی بالاتر از سطح زمین پیرامون آن با سازمان‌دهی مرکزگرا - گنبد‌های میانی بر روی چهار ستون در اطراف جایگاه پیش‌نماز و افزودن به اهمیت آن (Sedighpour 2017). مجزا نمودن مراسم عبادی آقایان و بانوان و تخصیص یک نیم طبقه با ورودی غیر بارز برای زنان - ورودی ضلع شرقی مقابل جایگاه تورات - مجاور معابر اصلی با سلسله مراتب - عدم تفاوت مصالح با بافت پیرامونی جهت عدم شناسایی -	کنیسه

تطبیق‌پذیری عبادت‌گاه‌ها و ساختار جنسیتی با باورهای مذهبی را نشان می‌دهد.

مقایسه جنسیتی در سه مذهب اسلام، مسیحیت و یهود در شهر اصفهان، ما را به این نتیجه می‌رساند که جنسیت، معلول شرایط فرهنگی، باورهای دینی و مذهب است. جدول ۳

جدول ۳: تطبیق‌پذیری عبادت‌گاه و ساختار جنسیتی با مذهب

Table 3: Examination of the compatibility of the worship place and the structure of gender with religion

نمونه فضای مذهبی	تطبیق‌پذیری معماری	نقش جنسیتی در فضای مذهبی
شبستان مجزای بانوان در مسجد	مسجد شیخ‌لطف‌الله. اصفهان، دوره قاجار. مأخذ: www.iichs.org	چگونگی استقرار بانوان در فضا. تهران، دوره قاجار. مأخذ: www.ibna.ir
محل مشترک عبادت زنان و مردان در کلیسا	مراسم نامزدی ارامنه در جلفا. دوره قاجار. مأخذ: (Holster1975,141)	مراسم غسل تعمید در جلفا. دوره قاجار. مأخذ: (Holster1975,141)

		
جایگاه مخصوص نشستن بانوان در کنیسه	محل عبادت در کنیسه مأخذ: (Gharipour 2014)	مراسم دینی در کنیسه یهودیان. دوره قاجار مأخذ: (www.wikipedia.org)

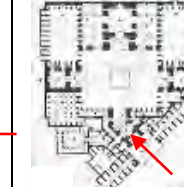

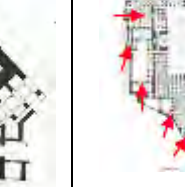
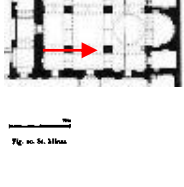
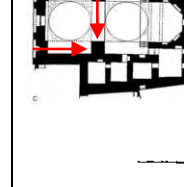
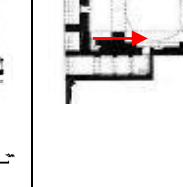
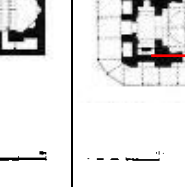

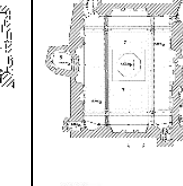

تاریخی اصفهان (حکیم) به عنوان نمونه‌های موردی انتخاب شده است؛ معیار انتخاب‌ها، سال ساخت (دوره صفوی تا قاجار) و وجود بیش‌ترین تفاوت عملکردی در عبادت‌گاه‌ها می‌باشد. جدول ۴ تعدادی از مساجد، کلیساها و کنیسه‌های مرتبط با پژوهش حاضر را معرفی می‌نماید که از بین آن‌ها سه گزینه با وجود بیش‌ترین تفاوت‌ها انتخاب گردیده است.

۳-۴. معرفی فضاهای مذهبی مورد مطالعه

در پژوهش حاضر با انتخاب تعدادی از اماکن مذهبی در شهر اصفهان، به تحلیل و مقایسه عناصر کالبدی این فضاها پرداخته می‌شود. برای این منظور تعداد ۳ عبادت‌گاه در نظر گرفته شده است. ۱. کلیسا در محله جلفا (وانک)، ۱. کنیسه در محله جویباره (عمو یعقوب - خورشیدی) و ۱ مسجد در بافت

جدول ۴: معرفی عبادت‌گاه‌های مرتبط با مطالعه و موقعیت آن‌ها

Table 4: Introduction to worship places in the present study and their location

مسجد سید	حکیم (جورجیر)	جامع عباسی (امام)	شیخ لطف‌الله	جامع عتیق	مسجد
					
کاتولیک‌ها	میناس	وانک	بیت اللحم	مریم مقدس	کلیسا
					
کنیسه گلپه‌ار	کنیسه خورشیدی	کنیسه ملا یعقوب	کنیسه ملانیسان	مولا ربیع	کنیسه
					

مأخذ: پلان کنیسه‌ها (Gharipour 2014)، پلان کلیساها (Arakelian 2014)

resource: plan of syngouges (Gharipour 2014), plan of churches (Arakelian 2014)

۵. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

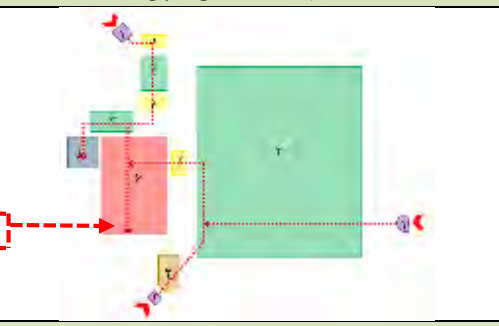

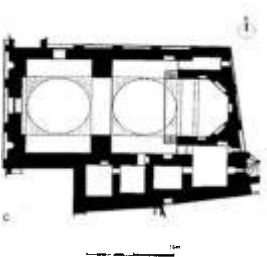
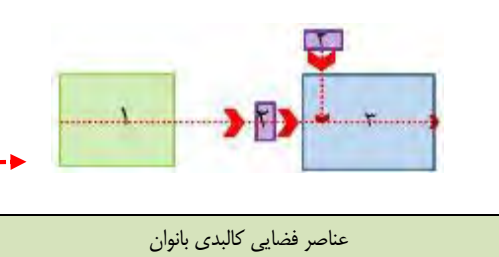
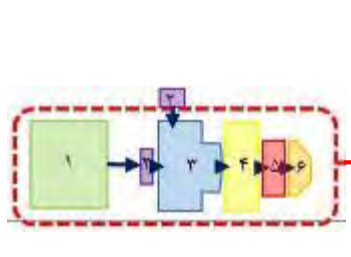
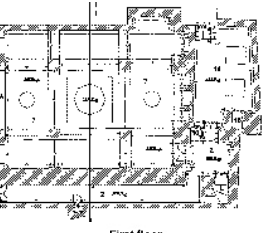
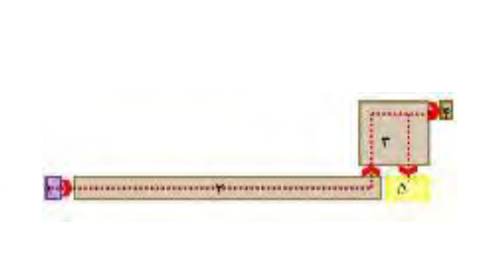
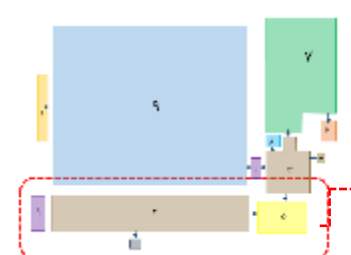
۵-۱. تحلیل عناصر کالبدی عبادت‌گاه‌ها

تفاوت دیدگاه‌ها به نقش جنسیتی در ادیان را می‌توان در تحلیل عناصر کالبدی اماکن مذهبی از جمله ورودی و جایگاه نشستن مورد بررسی قرار داد. در مساجد جدایی حریم‌ها گاه تا حد جدا شدن فضای نشستن زنان انجام شده است. در کلیساها، محل تجمع زن و مرد ضمن قرار داشتن در بهترین مکان، حداکثر هم‌پیوندی را با عرصه‌های

مختلف جایگاه روحانی، سن و محراب داشته است. محل تجمع عوام (ناو) یکی بوده و جدایی‌گزینی بین جایگاه زن و مرد دیده نمی‌شود. تعدد فضا، تفکیک عملکردها و قلمروهای جنسیتی ایجاد نشده است. اما در کنیسه‌ها، تعدد فضاهای مختلف برگرفته از تفکیک‌پذیری جنسیتی مشاهده می‌شود. بنابراین قلمروهای جنسیتی هم در عناصر کالبدی کنیسه و هم در قالب فعالیت‌ها بروز می‌یابد. انتظام فضای معماری و جنسیتی هر بنا در جدول ۵ مشاهده می‌شود.

جدول ۵: انتظام فضایی پلان عبادت‌گاه‌های مورد مطالعه

Table 5: Investigation of the spatial arrangement of the plan of the studied worship places

پلان	انتظام فضای جنسیتی-بانوان	انتظام فضایی
 <p>مسجد حکیم (حورجیر)</p>	 <p>عناصر فضایی کالبدی بانوان</p>	
	<p>۱. ورودی، ۲. هشتی، ۳. حیاط، ۴. ایوان، ۵. شبستان، ۶. شبستان مخصوص بانوان، ۷. غرفه، ۸. وضوخانه، ۹. مقبره، ۱۰. گنبدخانه</p>	
 <p>کلیسا وانک (امنا پرکیچ)</p>	 <p>عناصر فضایی کالبدی بانوان</p>	
	<p>۱. برج ناقوس، ۲. ورودی، ۳. ناو یا جایگاه عوام، ۴. جایگاه روحانی، ۵. سن، ۶. محراب</p>	
 <p>کنیسه ملا یعقوب</p>	 <p>عناصر فضایی کالبدی بانوان طبقه اول</p>	 <p>طبقه اول</p>

<p>طبقه دوم</p>	<p>عناصر فضایی کالبدی بانوان طبقه دوم</p>		
<p>۱. ورودی ۲، راهرو اصلی ۳، فضای مکت ۴، وضوخانه ۵، پله مخصوص زنان ۶ محل روشن کردن شمع ۷، حیاط ۸، انبار ۹، سالن اصلی نمازخانه ۱۰، جایگاه تورات ۱۱، جایگاه نشستن بانوان</p>			

۵-۱-۱. نحوه دسترسی از طریق ورودی‌ها

ورودی اصلی، رو به محراب دارد و از ابتدا و انتهای مسیر مشخص است (Pahlevanzadeh 2012). زنان و مردان به صورت مشترک و بدون محدودیت امکان استفاده از ورودی را داشته‌اند. ورودی در کنیسه‌ها مشترک بوده، اما به محض ورود شاهد جدا شدن مسیر دسترسی زنان و مردان به فضاهای مختلف هستیم. زنان پس از ورود، با راهرو یا دالان ارتباطی به پله‌های دسترسی به نیم طبقه (اشکوبه) رسیده و پس از آن به جایگاه نشستن مخصوص در طبقه-ی بالا هدایت می‌شوند. در جدول ۶ جایگاه ورودی‌ها معرفی شده است.

اصل سلسه مراتب یعنی سامان‌دهی و ترکیب فضاها بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی یا کارکردی آن‌ها که موجب پدید آمدن سلسله مراتبی در نحوه قرارگیری عناصر شود (Soltanzadeh 2005,106). ورودی در برخی مساجد در دوره‌های تاریخی دارای تقسیم‌بندی جداگانه به صورت زنانه و مردانه بوده و در بعضی از مساجد شاهد وجود دو درب متفاوت برای ورود زنان هستیم. هر کلیسا، دارای سه ورودی نماد خدای پدر، خدای پسر و خدای روح القدس است. کلیسا، ملکوت خداوند بر زمین است که شرط ورود به آن، دین‌داری و عبور از ورودی‌ها است.

جدول ۶: جایگاه ورودی عبادت‌گاه‌ها

Table2: The entrance of the worship places

کنیسه		کلیسا		مسجد	
ورودی		ورودی		ورودی	
<p>ورودی کنیسه ملا یعقوب</p>		<p>ورودی کلیسا وانک</p>		<p>ورودی مسجد حکیم</p>	

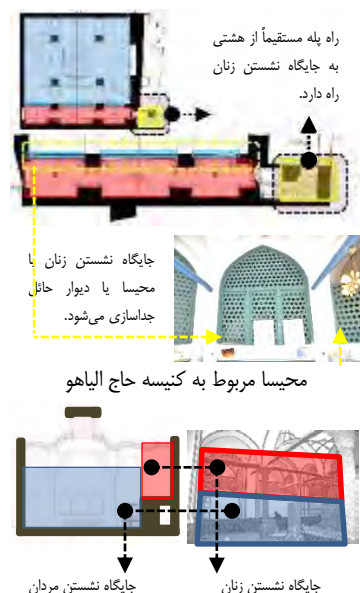
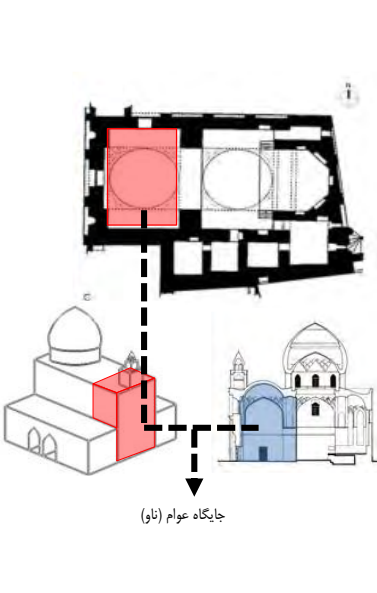
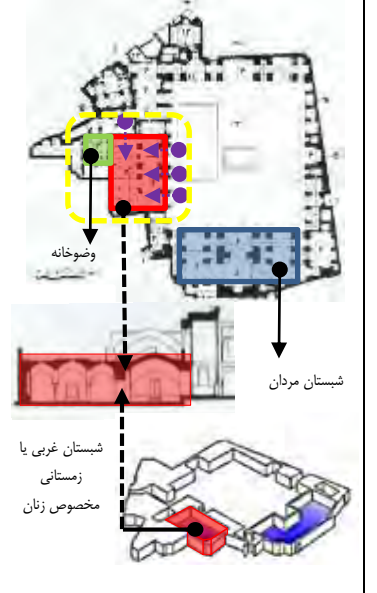
۵-۱-۲. جایگاه نشستن بانوان

که نمود بارز و چندانی ندارد. ارتباط بصری بین این قسمت و عبادت‌گاه، در بسیاری از موارد محدود و به گونه‌ای است که از داخل عبادت‌گاه قسمت بانوان قابل رویت نیست. یک جداری مشبک و غالباً تزئین شده با آجر و کاشی (محبیسا mechitzah)، ارتباط میان جایگاه بانوان و عبادت‌گاه را محدود می‌کند (Sedighpour 2008, 64-65). کوتاهی یا بلندی حائل یاد شده بسته به میزان آداب‌جویی جمعیت هر کنیسه است. در کنیسه‌های ارتدوکس‌های افراطی، اتاقی در قسمت عقب به زنان اختصاص می‌یابد. زنان در آن‌جا در دید مردان نیستند، اما جریان امور کنیسه را، گرچه با سختی، از طریق پنجره‌های کوچک دیوار میانی و یا نرده‌های کارگذاشته شده در آن مشاهده می‌کنند. جایگاه نشستن در کنیسه، کلیسا و مسجد در جدول ۷ مقایسه شده است. در نهایت نیز در جدول ۸ به الگوهای متفاوت جنسیت و فضا در این اماکن اشاره می‌شود.

در دین یهود، جدایی‌گزینی بین حضور زنان و مردان در عبادت‌گاه‌ها مرسوم بوده است. برخلاف کنیسه‌ها، کلیساها برای عبادت‌کنندگان در اکثر مواقع عرصه‌ی جداگانه‌ای قائل نیست و در مساجد نیز تنها عامل جداسازی جایگاه نشستن، در شبستان بعضی از مساجد توسط حائلی از چوب یا پرده به چشم می‌خورد. در کنیسه‌ها محل نشستن افراد یا با سکوی متصل به دیوارها و یا قرار دادن میز و صندلی در داخل فضای عبادت‌گاه مشخص می‌شود. سازمان‌دهی آن، پیرامون جایگاه پیش‌نماز و روبه آن با تاکید بر پیش‌نماز به عنوان نماینده‌ی عبادت‌کنندگان صورت می‌گیرد. جایگاه نشستن، یک جزء کالبدی منحصر به فرد نیست که به طور خاص و جداگانه ساخته شود. اما قسمت بانوان به عنوان یک فضای مجزا و جدا شده از عبادت‌گاه در کنیسه به چشم می‌خورد. قسمت بانوان به صورت یک نیم‌طبقه ساخته می‌شود. پله‌ی دسترسی به این نیم طبقه در نزدیکی ورودی و جایی ساخته می‌شود

جدول ۷: مقایسه جایگاه نشستن در عبادت‌گاه‌ها

Table 7: Comparison of sitting position in worship places

کنیسه ملا یعقوب	کلیسا وانک	مسجد حکیم	جایگاه نشستن زنان
 <p>راه پله مستقیماً از هشتی به جایگاه نشستن زنان راه دارد.</p> <p>جایگاه نشستن زنان محبسا یا دیوار حائل جداسازی می‌شود.</p> <p>محبسا مربوط به کنیسه حاج الیاهو</p> <p>جایگاه نشستن مردان</p> <p>جایگاه نشستن زنان</p>	 <p>جایگاه عوام (ناو)</p>	 <p>وضوخانه</p> <p>شبستان مردان</p> <p>شبستان غربی یا زمستانی مخصوص زنان</p>	جایگاه نشستن زنان
جایگاه زنان تنها با راه پله‌ها و هشتی ارتباط دارد.	معمولاً در کلیساها محل تجمع زنان و مردان مشترک است.	ارتباط نزدیک شبستان زنان با وضوخانه و ورودی	

جدول ۸: الگوهای متفاوت جنسیت و فضا در عبادت‌گاه ادیان

Table 8: Different patterns of gender and space in the worship places of different religions

الگوی فضا	رابطه مذهب و ساختار مسجد	رابطه مذهب و ساختار کلیسا	رابطه مذهب و ساختار کنیسه
ورودی	ورودی‌های جداگانه در برخی مساجد مخصوص زنان و مردان	ورودی آزادانه و بازوهای متعدد در کلیساها بدون حائل و بی‌واسطه	دالان ارتباطی، فضای مکتب و پله‌ها با منع ارتباط بصری با سایر فضاها
محل عبادت	محل عبادت در مسجد فضایی تفکیک شده به حساب نمی‌آید- وجود برخی نمونه‌ها با تمایز جنسیتی	حضور آزادانه در محل تجمع کلیسا بی‌واسطه و ارتباط مستقیم با جایگاه روحانی- شرکت در مراسم آیینی	محدویت فراوان در انجام فرائض دینی- عدم وجود مشارکت در مراسم دینی - عدم ارتباط با سکوی خطابه برای بانوان
جایگاه نشستن	بعضاً تقسیم شبستان‌ها به دو قسمت مردانه و زنانه-در مواردی تعبیه دو محل متمایز برای این منظور	اشتراک محل تجمع کلیسا برای زنان و مردان بدون تفکیک پذیری	نیم‌طبقه-اشکوبه مخصوص نشستن بانوان مجزا و بی‌ارتباط با سالن عبادت و محل حضور مردان

۵-۲. موضوعات مرتبط با جنسیت در شکل‌گیری

فضاهای مذهبی

۵-۲-۱. قلمروی جنسیتی

موضوع مهم در رابطه با جنسیت و فضا، چگونگی شکل‌دادن به عرصه‌های جنسیتی است که با درجه محصوریت فضاها نمود کالبدی می‌یابد (Varmaghani and Soltanzadeh 2015). در کلیساها فضا تنوع‌پذیر است. ساخت فضاهای متعدد با کارکردهای مجزا و احداث قلمروهای جنسیتی یا فضای تک جنسیتی بسیار اندک است. در حالی که قلمروی جنسیتی در کنیسه بسیار پررنگ بوده و تعدد فضاهای تفکیک

شده برای زنان به چشم می‌خورد. بر حسب باورهای اعتقادی، رابطه جنسیت و فضا در کنیسه‌های اصفهان با ایجاد محصوریت تا حد استفاده از حائلی به نام محیسا (mechitzah) برای گرفتن دید از جایگاه نشستن زنان به سالن اصلی نمازگزاران پیش رفته است. موانع دید و حائل‌ها در بعضی نمونه‌ی مساجد عامل اصلی اثبات وجود قلمروی جنسیتی در این اماکن مذهبی بوده است. بر این اساس جدول ۹ عرصه‌بندی فضاها در عبادت‌گاه‌های ادیان مختلف را تشریح می‌نماید.

جدول ۹: عرصه‌بندی فضایی جنسیتی در اماکن مذهبی

Table 9: Gendered-spatial zoning in religious places

مصداق	کاربری	فضا	عرصه‌بندی فضا	
تفکیک‌پذیری شبستان به دو قسمت مردانه و زنانه	فعالیت‌های مذهبی زنان	شبستان	فضاهای تفکیک شده	۱
موقعیت و ارتباط یکسان جایگاه عوام(ناو)	فعالیت‌های مذهبی، مراسم عروسی	ناو	فضاهای ثابت	۲
موقعیت و عدم ارتباط جایگاه نشستن زنان و مردان با سالن اصلی	فعالیت‌های مذهبی زنان	جایگاه نشستن زنان	فضاهای تفکیک شده و تک جنسیتی	۳

	<p>اعمال مذهبی، جشن، طهارت</p>	<p>میقوه</p>	
<p>موقعیت مکانی میقوه در زیرزمین برای مراسم دینی زنان</p>			

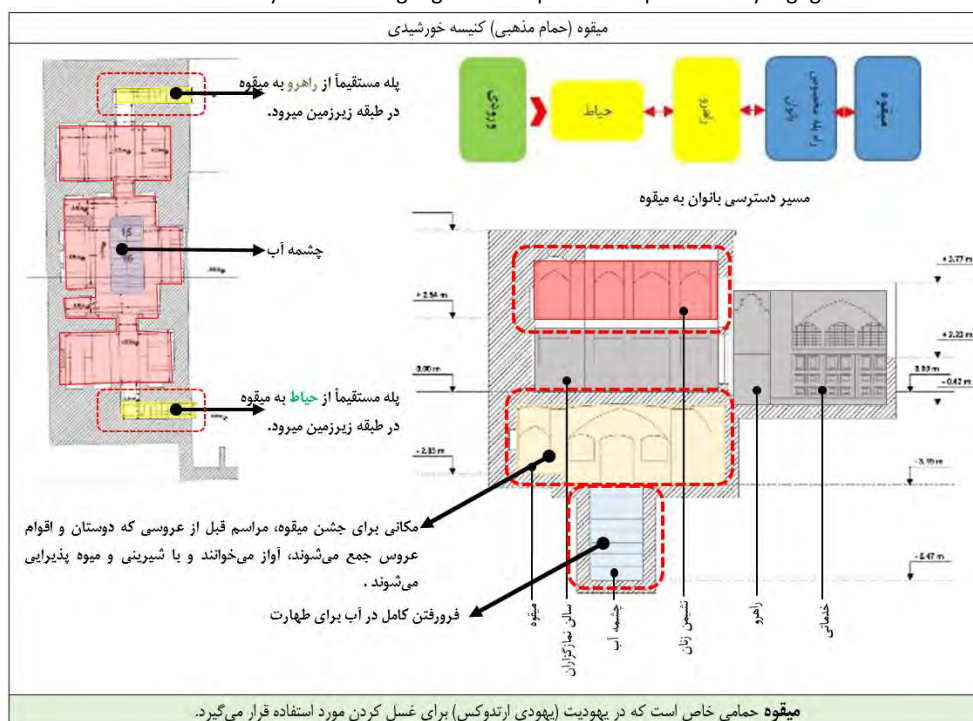
۲-۲-۵. فضای تک جنسیتی

در کلیساها متناظر با گستردگی فضای بین داخل و خارج کلیسا و عدم لزوم تفکیک پذیری، محدودیت‌های فضای عملکردی به حداقل رسیده و به گونه‌ای متفاوت عرضه می‌شود. در برخی مساجد نیز مقصوره جهت ایجاد جایگاه مخصوص بانوان مشاهده شده است. زنان در بخش جداگانه‌ای از مسجد (مقصوره) یا در بخش جداگانه‌ای در عقب مسجد نماز می‌خوانند. بندرت فضاهایی موازی یکدیگر برای مردان و برای زنان می‌یابیم که محراب مخصوص خود داشته باشند (Prochazka 1994,87). در کنیسه‌ها فضایی تک جنسیتی به نام میقوه (میکوه) وجود دارد. میقوه در تورات به معنی محل نگهداری آب است. تعدادی از دستوره‌های توراتی به لزوم فرورفتن کامل در آب برای طهارت اشاره می‌کنند. همچنین کسی که قصد دارد به یهودیت بگردد باید طهارت انجام دهد. زنان نیز بعد از عادت

ماهانه یا زایمان باید در میکوه فرو روند تا بتوانند دوباره با همسر خود رابطه برقرار کنند. به طور کلی ورود به معابد یهود، پذیرفتن دین یهود و پاک شدن زنان، به استفاده از میقوه مشروط شده است. آیین میکوه، نوعی آمادگی روحانی برای ازدواج نیز بوده است. دوستان و اقوام عروس و داماد در کنیسه جمع می‌شوند تا لحظات شادی را در کنار آنان داشته باشند و کمک کنند از نگرانی و اضطراب قبل از ازدواج بکاهند. داماد تورات می‌خواند و مدعوین به سمت او شیرینی پرت می‌کنند که نشانه زندگی شیرین جدید است. عروس برای رفتن به میقوه لباس سفید که نشانه پاکی معنوی و تقدس است می‌پوشد. او قبل از عروسی به میقوه که نشانه پاکی معنوی و آمادگی معنوی می‌باشد می‌رود (Dehghan 2010). در جدول ۱۰ فضای معماری میقوه تحلیل شده است.

جدول ۱۰: تحلیل فضای تک جنسیتی میقوه در کنیسه

Table 10: Analysis of the single-gendered space of Miqwa in the synagogue

نتیجه‌گیری

حاشیه قرار دارد و جایگاه زن در ساختار اجتماعی - فرهنگی، انجام عبادات و مشارکت در فعالیت‌های مذهبی نافذ و تأثیرگذار نیست. زنان در کلیساها زمینه‌های نقش‌آفرینی داشته و محدوده‌ی مشارکت اجتماعی و حضور عینی آنان در اماکن مذهبی از اهمیتی ویژه برخوردار بوده است. باورهای مذهبی و عوامل اعتقادی موجب تغییرات مهم و اضافه شدن فضای کاملاً تک‌جنسیتی در کنیسه‌ها شده است. داشتن مراسم شرعی و برپایی جشن‌ها در میقوه، سند این نگاه مذهبی تاریخی به جایگاه زنان است. پژوهش حاضر، نقش مذهب در ایجاد فضاهای جنسیتی و ارتباط آن با سازمان‌دهی عناصر معماری اماکن مذهبی ادیان مختلف را مورد تأیید قرار می‌دهد و با توجه به این که در این اماکن فضاهای فیزیکی مربوط به بانوان در مقایسه با فضاهای مخصوص مردان کوچک‌تر و کم‌کیفیت‌تر هستند و به نظر می‌رسد که فضاها و نیازهای مردانه در الویت قرار گرفته‌اند، توجه بیش‌تر به ایجاد فضاهای با کیفیت‌تر ضرورت دارد.

پژوهش به‌عمل آمده در حوزه جنسیت و معماری مذهبی شهر اصفهان بیان‌گر ابعاد کمتر شناخته شده‌ای از ساختارهای فرهنگی و شرایط مذهبی حاکم بر ادیان است. باورها و اعتقادات مذهبی تأثیرات مستقیمی در نوع نگرش به رابطه جنسیت و فضا داشته است. بر اساس آزادی‌های دینی در مذهب مسیحیت استفاده‌ی آزادانه‌تری نیز از فضای مذهبی به چشم می‌خورد که مصداق تبعیت معماری از باورهای مذهبی است. علاوه بر این در کنیسه‌ها که محدودیت‌های دینی بیش‌تر بوده، عملکرد فضاها محدودتر و تفکیک شده است. مساجد نیز با توجه به حدود احکام و اصول اسلامی دارای محصوریت‌های بخصوص بوده‌اند. بر این اساس عناصر شکلی و فضایی در اماکن مذهبی بررسی شده، مشخص‌کننده تفاوت‌های جنسیتی منطبق با باورهای مذهبی است. تفکیک‌پذیری جایگاه نشستن زنان در کنیسه‌ها و نیز برخی مساجد، ایجاد فضاهای تک‌جنسیتی مانند مقصوره در مساجد و میقوه در کنیسه‌ها از این جمله‌اند. در حوزه عملکردی کنیسه‌ها در دین یهود، زن در

فهرست منابع

- افتخاری، هانیه‌سادات، و حسین سلطان‌زاده. ۱۳۹۹. نقش فرهنگی محرمیت و روش‌های طراحی در تفکیک فضاهای زنانه و مردانه در مساجد. نامه انسان‌شناسی. شماره ۲۹. سال شانزدهم. پاییز و زمستان ۱۳۹۸. ص ۵۱-۷۲.
- اهری، زهرا. ۱۳۸۴. دو نهاد دینی یک زبان، دو بیان (مقایسه معماری شهری مسجد و کلیسا در مکتب شهرسازی اصفهان). گلستان هنر. شماره ۲. پاییز و زمستان ۱۳۸۴.
- آراکلیان، واروژان. ۱۳۹۳. معماری مجموعه کلیسای وانک اصفهان. فصلنامه فرهنگی ارمنیان پیمان. سال هجدهم. زمستان ۱۳۹۳. شماره ۷۰. صفحه ۷۳.
- بیشوب، ایزابلا. ۱۳۷۵. از بیستون تا زردکوه بختیاری. ترجمه مهرباب امیری، چاپ اول، بیجا: نشر سهند.
- پروچازکا. امجد. ۱۳۷۳. معماری مساجد جهان. ترجمه حسین سلطان‌زاده. تهران: امیرکبیر.
- پرهون، هما. ۱۳۹۲. نقش مذهب در شکل‌گیری ساختارهای شهری کهن. ماهنامه الکترونیکی سروستان، شماره ۳.
- حسن‌پور، مرتضی، و حسین سلطان‌زاده. ۱۳۹۸. تأثیر آیین تعزیه بر معماری بومی تک‌ایای مازندران - طایفه اسک آمل. نشریه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال پانزدهم، تابستان. ۳۴.
- حمزه نژاد، مهدی، و سلماز آقایی. ۱۳۹۶. بررسی الگوی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای معاصر ایران بر اساس نقش سیاسی اجتماعی زن در انقلاب اسلامی. زن در فرهنگ و هنر. سال ۹. شماره ۳. ۳۳۵-۳۵۷.
- خرمی‌روز، ریحانه، محمد منصور فلامکی، و ویدا نوروژ برازجانی. ۱۳۹۹. تبیین آفرینش تعادل جنسیتی در فضا (نمونه موردی: مراکز خرید

- شهر تهران (دوفصلنامه اندیشه معماری، نشریه علمی، سال چهارم، شماره هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹: ۱۱۹-۱۳۶).
- دلاواله، پیترو. ۱۳۷۱. سفرنامه پیترو دلاواله، ترجمه شعاع الدین شفا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهقان، فرید. ۱۳۸۹. معماری اماکن مذهبی. تهران: یزدا
- راوندی، مرتضی. ۱۳۸۲. تاریخ اجتماعی ایران. تهران: انتشارات نگاه. چاپ دوم. ج. ۴.
- سلطانزاده، حسین. ۱۳۸۴. فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سنگتراش، فتانه، و حسنعلی پورمند. ۱۳۹۸. اندیشه یهودیان در ایجاد کنیسه (نمونه موردی: محله جویباره در اصفهان). مجله هنر و تمدن شرق، ۷، ۲۰-۲۶، ۵.
- شاردن، ژان سیاحتنامه شاردن ۱۳۷۲-۱۳۷۵ ترجمه‌ی اقبال یغمایی. تهران: انتشارات توس، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان. ج. ۴.
- صدیق‌پور، رافائل. ۱۳۹۶. معماری کنیسه‌های اصفهان. مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- صدیق‌پور، رافائل. ۱۳۸۷. معماری کنیسه‌های اصفهان. ماهنامه ی فنی - تخصصی دانش نما، سال شانزدهم، دوره ی سوم، شماره ی پیاپی ۱۶۱-۱۶۲.
- فیگوئرا، دن گارسیا دسیلوا. ۱۳۶۳. سفرنامه‌ی دن گارسیا، سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول. ترجمه غلام رضا سمیعی. تهران: نشر نو.
- کاتف، فدت آفاناس یویچ، ۲۵۳۶. شاهنشاهی، سفرنامه کاتف، ترجمه محمد صادق همایونفرد، ویرایش عبدالعلی سیاوشی، انتشارات کتابخانه ملی ایران، تهران.
- کارری، جووانی فرانچسکو، جملی. ۱۳۸۳. سفرنامه کارری. ترجمه ی عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریمیان، حسن؛ و نیکزاد، میثم. ۱۳۹۱. تأثیر موازین فقهی بر شکل‌یابی معماری و محلات مسکونی اقلیت‌های یهودی و مسیحی در اصفهان دوره صفوی. جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۲۲۴ - ۱۹۳.
- کهن، آبراهام. ۱۳۸۲. گنجینه‌ای از تلمود (ترجمه امیر فریدون گرگانی) (تهران: اساطیر).
- ورمقانی، حسنا، و حسین سلطانزاده. ۱۳۹۷. نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر). معماری و شهرسازی آرمان‌شهر. شماره ۲۳. تابستان: ۱۳۴-۱۲۳.
- ورمقانی، حسنا، حسین سلطانزاده، و سیدعطاالله طاهایی. ۱۳۹۷. بررسی تطبیقی تأثیر فرهنگ بر ورودی خانه‌های قاجاری گیلان و مازندران. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر. شماره ۲۵. زمستان ۱۳۹۷. ۲۳۷-۲۴۹.
- ورمقانی، حسنا، حسین سلطانزاده، و مزین دهباشی شریف. ۱۳۹۴. رابطه جنسیت و فضا در عرصه‌های خصوصی و عمومی دوره قاجار. فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر، پژوهشکده هنر و معماری و شهرسازی نظر، سال دوازدهم، شماره ۲۹: ۳۷-۴۰.
- هنر فر، لطف‌الله. ۱۳۴۴. گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: چاپخانه امامی اصفهان.
- هوسپیان، شاهن. ۱۳۹۳. تاریخچه‌ی کلیسای وانک اصفهان (دیرآمنایر کیچ مقدس). نشریه پیمان. زمستان ۱۳۹۰. شماره ۷۰.
- هولستر، ارنست. ۱۳۵۴. اصفهان در یکصد و سیزده سال پیش. با شرح تصاویر بخش نخست اصفهان. ترجمه محمد عاصمی. انتشارات فرهنگ و هنر. مرکز مردم‌شناسی ایران.

منابع انگلیسی

- Ahari, Zahra. 2005. Two religious institutions, one language, two expressions: A comparison of the urban architectures of mosques and churches in Isfahan school of urban planning. Golestan Honar. No. 2. Fall and winter. [in Persian]
- Amy Erbe, Healy. 2019. Gender Role Attitudes and Religious Denomination: Context Matters. Social Politics, Summer 2019: 1-30.
- Araklian, Varojan. 2014. Architecture of Vanak Church Complex in Isfahan. Peyman Armenian Cultural Quarterly. 18. Winter 2014. No 70. Page 73. [in Persian]
- Asadi, Lahon and Soltanzadeh, Hossein. 2019. The Role of Government in Shaping the Spatial Structure of Isfahan City during the Safavid Period. Space Ontology International Journal, Vol. 8, Issue 2, Spring 2019, 19- 32.
- Avcioglu, Nebahat. 2007. Identity-as-form: The mosque in the west, Cultural Analysis 6. California.
- Bishop, Isabella. 1996. From Bistoon to Zardkooh Bakhtiari. Translated by Mehrab Amiri, first edition, Bija: Sahand Publishing. [in Persian]
- Careri, Giovanni Francesco Gemelli. 2004. Careri's Travelogue. Translated by Abbas Nakhjavani and Abdul Ali Karang. Tehran: Scientific and cultural publications. [in Persian]
- Chardin, Jean. 1993-1996. Chardin's Travelogue. Translated by Iqbal Yaghmaei. Tehran: Toos Publications, Ghaemieh

- Computer Research Center, Isfahan. 4. [in Persian]
- Cohen, Abraham. 2003. A Treasure of the Talmud. Translated by Amir Fereydoon Gorgani. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Dehghan, Farid. 2010. Architecture of religious places. Tehran: Yazda. [in Persian]
- Della Valle, Pietro .1991. Pietro Della valle's Travelogue. translated by Shoauddin Shafa. Tehran. Scientific and Cultural Publishings. [in Persian]
- Dişli, Gülşen. 2017. Cultural Heritage and Gender: On the Traces of Women's Prayer Space in Bitola Mosques. Online Journal of Art and Design. 5. April 2017.
- 2015. Women's Prayer Space in the Case Studies of the Historic Mosques in Three Balkan Countries. Original Scientific Paper. UDC 726.2(497).14-18.
- Eftekhari, Hanieh Sadat and Soltanzadeh, Hossein. 2020. The cultural role of privacy and design methods in the separation of male and female spaces in mosques. Anthropology Quarterly. No. 29. 16. Autumn and winter 2019. [in Persian]
- Figueroa, Dan Garcia Desilova. 1984. Dan Garcia's Travelogue, Ambassador of Spain at the Court of Shah Abbas I. Translated by Gholam Reza Samiei. Tehran: Nashr noo. [in Persian]
- Gharipour. Mohammad. 2014. The Question of Identity: The Architecture of Synagogues in Isfahan, Iran. Paper presented at the Architecture, Culture, and Spirituality Symposium (ACS6) in Toronto, 2014.
- HamzehNejad. Mehdi and Aghaei, Solmaz. 2017. An Investigation of the pattern of women's nave in contemporary mosques and prayer halls of Iran based on the socio-political role of women in the Islamic Revolution. Woman in culture and art. 9. No. 3. pp. 357-335. [in Persian]
- Hassanpour, Morteza. Soltanzadeh, Hossein. 2019. The Impact of Ta'ziyah Ritual on the Vernacular Architecture of Mazandaran's Tekiehs Ask Tribe of Amol. Scientific-Research Journal of Islamic Art Studies. 15. Summer.34. [in Persian]
- Holster, Ernst. 1975. Isfahan, one hundred and thirteen years ago; With descriptions of images, the first part of Isfahan. Translated by Mohammad Asemi. Culture and Art Publications. Anthropology Center of Iran. [in Persian]
- Honarfar, Lotfollah. 1965. Isfahan historical treasures. Isfahan Imami Publications. [in Persian]
- Hospian, Shahin. 2014. History of Vanak Church in Isfahan (Deir of Holy Amnaper Keitch). Peyman Journal. Winter. 2011. No. 70. [in Persian]
- Karimian, Hassan and Nikzad, Meysam. 2012. The effect of jurisprudential standards on the formation of architecture and residential areas of Jewish and Christian minorities in Safavid Isfahan. Quarterly Journal of Historical Sociology. Volume, 4, 2. Autumn and Winter: 193 – 224. [in Persian]
- Kattoff, Fadat Afanas Yevich. 2536 Imperial. Kattof's Travelogue. Translated by Mohammad Sadegh Homayounfard, edited by Abdolali Siavashi. National Library of Iran Press. Tehran. [in Persian]
- Khorrani rouz, Reihaneh, Falamaki, Mohammad mansour and Norouzborazjani, Vida. 2020. An explanation of the creation of gender balance in space: A case study on Tehran shopping centers. Bi-Quarterly Journal of Architectural Thoughts, Scientific Journal. Volume 4. Issue 8. Autumn and Winter 2020. [in Persian]
- Khoudja, Yassine, and Fenella Fleischmann. 2014. Ethnic differences in female labour force participation in the Netherlands: Adding gender role attitudes and religiosity to the explanation. European Sociological Review 31 (1): 91–102.
- Lefebvre, H. 1991. The production of space. Oxford: Blackwell.
- Levin, Vladimir. 2021. The Architecture of Gender: Women in the Eastern European Synagogue. JEW HIST 35: 89–134.
- Manning, Christel. 1999. God Gave Us the Right: Conservative Catholic, Evangelical Protestant and Orthodox Jewish Women Grapple with Feminism. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Mortada, Hisham. 2005. Traditional Islamic Principles of built environment. Pearlmutter, David, (2007); Architecture and Climate: The Environmental Continuum, Institutes for Desert Research, Ben-Gurion University of the Negev.
- Nyhagen Predelli, Line. 2008. Religion, Citizenship and Participation: A Case Study of Immigrant Muslim Women.
- 2019. "Mosques as Gendered Spaces: The Complexity of Women's Compliance, and Resistance To, Dominant Gender Norms, and the Importance of Male Allies". figshare. <https://hdl.handle.net/2134/37788>.
- Parhoon, Homa. 2014. The role of religion in the formation of ancient urban structures. Sarvestan electronic monthly, No.3. [in Persian]
- Prochazka, Amjad Bohumil. 1994. Architecture of the world mosques. Translated by Hossein Soltanzadeh. Tehran: Amirkabir Publications. [in Persian]
- Ravandi, Morteza. 2003. Social history of Iran. Tehran: Negah Publications. Second Edition. C4. [in Persian]
- Roald, Anne Sofie. 2001. Women in Islam: The Western Experience. London: Routledge.
- Safrai, Shmuel and Stern, Menahem. 1976. Jewish People in the First Century, ed. Amsterdam; Van Gorcum, 1976, p. 868.
- Safrai, Shmuel. 2002. The Place of Women in First-century Synagogues: They were much more active in religious life than they are today. Jerusalem Perspective, 1993.
- Sangtrash, Fataneh and Pourmand, Hassan Ali. 2019. Jews' Mindsets in Constructing Synagogue Case Study: Juybareh Neighborhood in Isfahan. Journal of Art and Civilization of the Orient. Volume 7. Issue: 26:5-20. [in Persian]
- Sediqpour, Rafael. 2008. Architecture of Isfahan synagogues. Daneshnama Technical-Specialized Monthly, 16, Volume 3, Serial Issue 161-162. [in Persian]
- Sediqpour, Rafael, 2017. Architecture of Isfahan Synagogues. The Great Islamic Encyclopedia Center. [in Persian] Shannahan, Dervia Sara. 2014. Gender, Inclusivity and UK mosque experiences. Contemporary Islam 8: 1–16.
- Soltanzadeh, Hossein. 2005. Entrance spaces in traditional Iranian architecture. Tehran: Cultural Research Office. [in Persian]
- Soltanzadeh, Hossein. 2015. The Role of Climate and Culture on the Formation of Courtyards in Mosques. Space Ontology International Journal. 4 (15) Autumn 2015: 19- 28.

- Thomas WD. 1972. The Place of Women in the Church at Philippi. The Expository Times. 1972;83(4):117-121.
- Varmaghani, Hosna, Soltanzadeh, Hossein. 2018. The role of gender and living culture in the formation of houses: A comparison of Qajar houses in Gilan and Bushehr. Armanshahr Architecture and Urban Planning Quarterly. 23. Summer 1397: 134-123. [in Persian]
- Varmaghani, Hosna, Soltanzadeh, Hossein and Seyed Ataullah Tahaei. 2018. A comparative study of the effect of culture on the entrance of Qajar houses in Gilan and Mazandaran. Arman-Shahr Architecture and Urban Planning Quarterly. No. 25. Winter 1397: 237-249. [in Persian]
- Varmaghani, Hosna, Soltanzadeh, Hossein and Mozayan Dehbashi Sharif. 2015. The relationship between gender and space in the private and public spheres of the Qajar period. Scientific Research Quarterly of Bagh-e Nazar, Nazar Research Institute of Art, Architecture and Urban Planning, 19-29: 12, No. 37. [in Persian]
- Voicu, Malina. 2009. Religion and Gender across Europe. Social Compass. 2009; 56(2) :144-162.